

Preporuke privatnog sektora za zelenu ekonomiju u BiH

Pozadina

Klimatske promjene i narušavanje stanja okoliša predstavljaju veliki izazov na globalnom nivou. Evropska unija (EU) je 2020. usvojila ambicioznu strategiju - Evropski zeleni dogovor, s ciljem postizanja klimatske neutralnosti do 2050. godine uz istovremeni ekonomski rast. Model ekonomskog rasta se bazira na tzv. dvostrukoj zelenoj i digitalnoj tranziciji koja je pravedna i inkluzivna za sve građane Evrope. Zelenom tranzicijom se, između ostalog, želi potaći uvođenje zelenih tehnologija i kreiranje održive industrijske proizvodnje, čime bi se smanjile emisije, zaštitio okoliš i zdravlje građana. Digitalnom tranzicijom se želi otključati potencijal za povećanje inovacija i ekonomske produktivnosti, istovremeno doprinoseći ostvarenju zelenih ciljeva kroz pametna rješenja u oblasti cirkularne ekonomije. Instrument za ostvarivanje Evropskog zelenog dogovora na području Zapadnog Balkana je Zelena agenda za Zapadni Balkan. Potpisivanjem Sofijske deklaracije o Zelenoj agendi za Zapadni Balkan 2020. godine, Bosna i Hercegovina se obavezala na sprovođenje niz konkretnih akcija i mjera koje imaju za cilj niskougljični razvoj i privredni rast u skladu sa načelima održivog razvoja.

Donedavno se zelena transformacija industrijske proizvodnje provodila isključivo nad velikim industrijskim postrojenjima zbog njihovog značajnog okolišnog otiska. Nedavna analiza agencije International Trade Centre (ITC) pokazala je da mala i srednja preduzeća (MSP) na svjetskoj razini zajedno učestvuju u emisijama stakleničkih plinova sa 50%¹, dok prema izvještaju Evropske komisije taj udio u EU iznosi čak 63%². MSP zbog svoje brojnosti ne zaostaju za industrijskim gigantima kada je u pitanju ukupni okolišni otisak, čime se naglašava važnost transformacije i uvođenja zelenih poslovnih modela³ i u

ova preduzeća. Zeleni poslovni modeli odnose se na održive i ekološki prihvatljive načine poslovanja što uključuje efikasno upravljanje resursima, čistiju proizvodnju i cirkularnu ekonomiju.

Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) predviđa da će se svjetska ekonomija do 2060. godine učeterostručiti, što će stvoriti dodatni pritisak na materijalne i energetske resurse kao i okoliš u cjelini⁴. Ekonomije u razvoju, poput BiH, koje nemaju jasno definirane politike koje podržavaju dekarbonizaciju i cirkularnost, će zasigurno osjetiti najveće posljedice. Analiza stanja u oblasti energetske efikasnosti sprovedena u BiH za period 2010-2021. god. ukazuje da primjena mjera energetske efikasnosti značajno zaostaje za zemljama EU. Jedan od razloga je nedovoljna svijest donosilaca odluka u MSP o mogućnostima koje pružaju mjere i projekti energetske efikasnosti. Iako preduzeća deklarativno navode da je energetska efikasnost važna za poslovanje, malo je konkretnih projekata koji donose sistemsku poboljšanja⁵.

Energetska kriza i pandemija COVID-19 razotkrili su svu osjetljivost bosanskohercegovačkih (bh.) MSP iz metalnog i drvnog sektora na vanjske faktore koji ugrožavaju proizvodnju i utječu negativno na obim poslovanja. Nužnost prelaska na zeleniju, inkluzivniju i inovativniju industrijsku proizvodnju nametnula se kao prioritet za očuvanje konkurentske pozicije na tržištu. Izvozno orijentirana preduzeća iz ova dva sektora su se među prvima odlučila za integriranje zelenih poslovnih modela u svoj način poslovanja kako bi zadržali svoju konkurentsku poziciju i uskladili svoje poslovanje sa zahtjevima EU kupaca. Time su postali lideri i pokretači uvođenja zelenih trendova u BiH, demonstrirajući na vlastitom primjeru sve ekonomske, okolišne i društvene

koristi ovog pristupa⁶. Prema informacijama dobivenim iz intervjua sa kompanijama koje su učesnice projekta *COVID-19 Investment Response: Green Recovery podrška za metalnu i drvenu industriju u Bosni i Hercegovini*⁷ najviše su implementirane mjere energijske efikasnosti i korištenje obnovljivih izvora energije, uključujući podizanje efikasnosti proizvodnog procesa, efikasniju rasvjetu, energijski manje zahtjevnu opremu i ulaganje u solarne panele, što je i očekivano zbog najave skorog uvođenja Mehanizama za prilagodbu ugljika na granicama (tzv. CBAM mehanizam) koji će utjecati za izvozni učinak energijski intenzivnih industrijskih sektora. Za samostalnu realizaciju ovakvih projekata preduzeća su se suočavala sa nedostatkom finansijskih sredstava i nedostatkom stručnog znanja, što djelomično proizlazi i iz nedostatka visokoobrazovanog kadra sa znanjem i iskustvom koje odgovara potrebama industrija za zelenu tranziciju. Također je nivo razumijevanja zakonom propisanih procedura bio različit, posebno kada je bilo riječ o nabavci fotonaponskih elektrana. Nedostatak finansijskih poticaja i drugih nefinansijskih alata zelenu tranziciju MSP je identificiran i u zadnjem izvještaju MSP Indeksa politika za BiH⁸. Primjetan je i porast broja preduzeća koja su pokazala zainteresovanost za digitalizaciju svojih proizvodnih procesa čemu svjedoči sve veći fokus na ulaganje u interne obuke za zaposlenike na jačanju njihovih digitalnih vještina⁹. Međutim pored visokih troškova za implementaciju digitalnih rješenja, preduzeća se suočavaju i sa poteškoćama pri pronalasku kompanija koje takvu uslugu mogu kvalitetno da pruže čime se dovodi u pitanje sama implementacija.

Tehničku i finansijsku podršku bh. MSP uglavnom daju međunarodni donatori i finansijske institucije kao što su GIZ, EU, UNDP, EBRD, KfW, FiM i EIB kroz programe usmjerene na razvoj zelenih poslovnih modela. Paralelno s tim, relevantne entitetske razvojne strategije su prepoznale važnost zelenog razvoja za MSP te planiraju izdvajanje sredstava na godišnjem nivou radi podrške ovom privrednom sektoru. Međutim, strategijama nedostaje jasnoća po pitanju pristupa dugoročnoj podršci potrebnoj da tranzicijski procesi rezultiraju promjenama. Primjeri dobre prakse, poput podrške Vlade Tuzlanskog kantona i resornog Ministarstva privrede Tuzlanskog kantona, ilustriraju kako lokalne inicijative mogu poticati razvoj i konkurentnost MSP-a kroz sistemsku podršku i poticajne mjere. Jedan od poticajnih instrumenata je i novčana pomoć, odnosno subvencije mikro, malim i srednjim preduzećima za nabavku opreme, alata i materijala, za digitalnu transformaciju kao i za podršku obrtničkim komorama i udruženjima obrtnika.

Još jedan važan aspekt je nezaokružen zakonski okvir i nepostojanje vizije donosioca odluka što ulaganje u zelenije proizvodne procese i eko-inovacije čini rizičnim. Prema nalazima OECD-a iz 2022. entiteti u Bosni i Hercegovini podržavaju zelenu tranziciju MSP kroz mjere energijske efikasnosti i okolišne inovacije, ali nedostaju druge ciljne okolišne politike¹⁰. EU propisi utječu i na bh. preduzeća, kupce i dobavljače u svim područjima proizvodnje. Konkretno, na drveni i metalni sektor intenzivno utječu aspekti sistema trgovanja emisijama, transparentnost emisija CO₂, DDS zahtjevi, te zahtjevi održive ili zelene hemije i upravljanja otpadom. Izvorno orijentirana bh. preduzeća se prva suočavaju s pritiskom da se istovremeno prilagode novim propisima u EU i domaćem zakonodavstvu, koje je potpuno različito po pitanju zahtjevnosti, te da uvijek budu korak ispred predviđajući buduće zahtjeve tržišta i potrebne tehnološke inovacije. Institucije vlasti bi kroz unaprijeđenje postojećih politika trebale kreirati pritisak na preduzeća da smanjuju svoj utjecaj na okoliš s jedne strane, a s druge strane davati poticaje kroz mjere podrške. Potrebno je je uložiti dodatne napore i raditi na daljnjem usklađivanju sa zahtjevima EU Direktiva vezanim za obnovljive izvore energije, energijsku efikasnost, upravljanje otpadom, upotrebu hemikalija, potrošnju prirodnih resursa, te održivo upravljanje šumama naslonjeno na zahtjeve EU direktiva¹¹ kako bi se osigurala transparentnost i održivost kroz lanac vrijednosti.

Primjetno je i da uslijed zahtjeva EU i globalnog tržišta, bh. MSP sve više teže unapređenju svog poslovanja uvođenjem zelenih standarda i oznaka što podupire proces zelene tranzicije. BiH zauzima dobrovoljni stav u pogledu certifikacije, dopuštajući kompanijama i organizacijama da se samoinicijativno certificiraju. Bh. preduzeća su najviše zainteresirana za certifikaciju po međunarodnim standardima FSC, PEFC, ISO 14001, ISO 50001, CE oznaka i Zelena tačka, a u drvnom i metalnom sektoru su najzastupljeniji FSC i ISO 14001. U posljednje vrijeme bilježi se i porast interesa za standardom ISO 50001 zbog energetske krize i težnje firmi da smanje potrošnju energije u svojim proizvodnim procesima. U Bosni i Hercegovini operira više certifikacijskih kuća, od kojih je značajan broj velikih međunarodnih certifikacijskih kuća koje imaju svoja predstavništva u BiH. Kontinuirana promocija zelenih standarda i koristi koje se ostvaruju njihovim uvođenjem predstavlja značajnu kariku u povećanju interesa preduzeća za certificiranjem. Najveći izazov za preduzeća predstavlja pronalazak finansijskih sredstava za provođenje cijelog postupka certifikacije kao i potreba za upošljavanjem kadra koji će provoditi zahtjeve uvedenih

standarda. S druge strane, nedostatak propisa i tehničkih standarda usklađenih sa onima u EU zahtijeva iniciranje aktivnosti na njihovom usvajanju što će biti nužni instrumenti poticaja za rasprostranjenije zeleno certificiranje.

Naš stav

■ MSP trebaju sistemsku podršku da se donekle ostvare naponi na ozelenjavanju proizvodnje uvećaju i olakša tranzicija ka zelenim poslovnim modelima

Za razliku od zemalja EU gdje zelenu politiku razvijaju nadležne institucije i daju vrlo snažnu podršku privredi kroz posebno osmišljene programe, u BiH ta sistemski podrška je nedovoljna. To se prije svega odnosi na nedovoljno definisane politike i programe podrške kojima bi se potaknula i ubrzala zelena tranzicija, ali i na efikasnost rada institucija kojima također nedostaju kapaciteti da odgovore rastućim zahtjevima zelenog ekonomskog razvoja.

Vodeći bh. izvoznici svoje poslovne prakse pokušavaju uskladiti sa zahtjevima evropskih kupaca koji su uglavnom bazirani na politikama koje favoriziraju uvođenje zelenih poslovnih modela. Obzirom da je većina kompanija iz drvnog i metaloprerađivačkog sektora u BiH izvozno orijentisana, ovaj sektor je posebno suočen sa zahtjevima zelene tranzicije. U BiH postoje dobri primjeri kompanija koje racionalno upravljaju resursima, biraju resurse od kojih će proizvoditi, valoriziraju otpadne tokove te nastoje smanjiti svoj karbonski otisak racionalno trošeći energiju i mijenjajući izvor energije sa onim iz obnovljivih izvora. Iako je prvenstveni motiv odgovoriti zahtjevima kupca, pokazalo se da uvođenje zelenih poslovnih modela ujedno pomaže smanjenju troškova i čini preduzeća otpornijim na eventualne tržišne i regulatorne promjene. Kroz poslovne odnose sa kupcima iz EU, naša preduzeća imaju donekle pristup znanju i iskustvima o primjeni zelenih tehnologija u praksi. Međutim, sve izazove zelene tranzicije sa kojima se suočavaju uglavnom prevazilaze vlastitim kapacitetima.

Kreatori domaće politike igraju ključnu ulogu u određivanju pravca koji će državi donijeti ekonomski prosperitet, a preduzećima tržišnu konkurentnost. MSP se susreću sa pravnim, administrativnim i tehničkim barijerama prilikom planiranja i realizacije investicija u projekte proizvodnje električne energije iz obnovljivih izvora. Pravne barijere podrazumijevaju neprilagođenost pravnog okvira za realizaciju navedenih projekata, posebno u oblasti prostornog planiranja i korištenja

zemljišta. Administrativne barijere podrazumijevaju dugotrajan proces dobivanja potrebnih dozvola te veliki broj koraka u procesu izgradnje elektroenergetskih postrojenja na obnovljive izvore energije. Tehničke barijere uključuju disproporciju između kapaciteta distributivnih i prijenosnih mreža i potencijala obnovljivih izvora energije. Ovo često dovodi do odustajanja od ovakvih investicija. Mehanizmi poticaja za proizvodnju električne energije iz obnovljivih izvora su različiti između entiteta u BiH. Trenutno, u FBiH postoje feed-in-tarife, dok u RS postoje feed-in-tarife i feed-in-premije. Međutim, kako trenutno nema kvota za proizvodnju električne energije iz obnovljivih izvora, ovi mehanizmi nisu primjenjivi niti u jednom dijelu BiH. Također, nakon usvajanja novih zakona o obnovljivim izvorima energije i električnoj energiji u oba entiteta, očekuje se usvajanje podzakonskih akata u narednom periodu, kroz koje će biti uvedeni novi mehanizmi poticaja za proizvođače električne energije iz obnovljivih izvora. Nepostojanje formiranih cijena za trgovinu CO₂ emisijama u BiH također koči napore za povećanje energijske efikasnosti i inovacija u ovoj oblasti.

Bh preduzeća još uvijek imaju određene komparativne prednosti u odnosu na preduzeća u EU, kao što su npr. niska cijena energenata, pa tako nisu motivirani da aktivno traže proizvodna rješenja u skladu s principima održivosti. Za postizanje cirkularnosti u upravljanju otpadnim tokovima izazov predstavlja i nedostatak adekvatne infrastrukture za recikliranje i ponovnu upotrebu otpada, nedostatak poticaja i ponekad volje za uspostavljanje održivih sistema upravljanja otpadom.

Usklađivanjem domaćeg zakonodavstva sa EU propisima olakšala bi se integracija bh. preduzeća na EU tržište. Novi propisi bi trebali dati jasne smjernice preduzećima kako pravilno navigirati kroz zelenu tranziciju, što bi im olakšalo donošenje informiranih odluka o potrebnim ulaganjima u zelene poslovne modele. Entitetske i BD BiH Strategije privrednog razvoja postoje, ali im nedostaje jasnoća po pitanju pristupa dugoročnoj podršci potrebnoj da tranzicijski procesi rezultiraju promjenama. Nije dat dovoljan akcenat na razvoju lanca vrijednosti, podršci inovacijama i povezivanju industrijskih sektora u zajedničkim inovacijama i tranzicionim procesima što će, uz međusektorsku koordinaciju i klasterizaciju, biti ključno za uspješnu zelenu tranziciju. Ovim se naglašava potrebu za promišljenim politikama i programima podrške kako bi se podstaknulo širenje znanja, jačanje internih kapaciteta i usvajanje zelenih poslovnih praksi među MSP. Inovacijske kapacitete privrednog sektora treba razvijati

kroz podršku razvoju vještina i tehnološkim unapređenjima baziranom na *quadruple helix* odnosno uvezivanju i sinergijskom djelovanju univerziteta, industrije, vlada i javnosti. Ovakva partnerstva su ključna za ostvarenje napretka na održiv i inkluzivan način.

U ovom procesu će i kreatori politika trebati jačati znanje i sposobnosti da bi mogli adekvatno planirati, davati podršku MSP i omogućiti željenu promjenu. Njihovi kapaciteti se moraju jačati kako bi razumjeli koji izazovi zelene tranzicije su pred njih postavljeni i šta treba uraditi da se oni prevaziđu, kako to sve ugraditi u postojeće strategije razvoja i kako uspostaviti inkluzivne, inovativne, održive i otporne prakse. Pojedinci u vladinim institucijama su motivirani da unaprijede vlastite kapacitete, ali će biti potrebno jačati njihovu motivaciju za sistemske promjene.

■ Održive transformacije ka zelenim poslovnim modelima zahtijevaju kontinuiran pristup izvorima finansiranja kroz jasno osmišljene dugoročne programe podrške zelenoj ekonomiji za MSP

Finansijska podrška zelenoj tranziciji MSP uglavnom dolazi od donatora prisutnih u BiH kroz različite donatorske programe, što predstavlja privremeno rješenje ograničeno trajanjem programa. Potrebno je osigurati dugoročne izvore finansiranja koji mogu rezultirati održivim promjenama, jer kratkoročno finansiranje projekata ne stvara okruženje za strateški i kontinuiran razvoj zelene ekonomije, već prati trenutne interese donatora.

Za implementaciju zahtjevnijih projekata potrebna su veća finansijska sredstva i MSP ih najčešće nisu u mogućnosti samofinansirati. Ovu vrstu podrške traže u institucijama vlasti, fondovima za zaštitu okoliša i energetske efikasnosti i razvojnim i komercijalnim bankama koji, trenutno, nemaju jasno definisane programe podrške. Iako se u postojećim javnim pozivima mogu razaznati određene stavke koje su povezive sa mjerama podrške razvoju zelenih poslovnih modela kao što su digitalizacija, nabavka energetske efikasne opreme, proizvodnja energije iz obnovljivih izvora i slično, nisu dovoljno precizirane oblasti podrške, kriteriji i način praćenja uspješnosti realizacije odobrenih projekata. Sredstva koja su obično na raspolaganju nisu dovoljna da se provedu zahtjevniji projekti.

Kreiranje pristupačnih mehanizama finansiranja, poput subvencija, kredita sa povoljnim uslovima ili donacija, bilo bi presudno za MSP da započnu proces transformacije ka zelenim poslovnim modelima. Dodatno, edukacija o dostupnim finansijskim instrumentima i podrška u izradi

poslovnih planova koji uključuju zelene inicijative mogu kreirati interes među preduzećima za uvođenje održivog pristupa.

■ Visokoškolsko obrazovanje i klasifikacija zanimanja trebaju biti usklađeni sa potrebama poslodavaca, posebno privatnog sektora (industrija, poljoprivreda, uslužni sektor itd.) kako bi društvo moglo efikasnije odgovoriti potrebama zelene tranzicije

Jedna od ključnih poteškoća za rad industrija jeste nedostatak kvalitetnog kadra sa znanjem i iskustvom koje odgovara potrebama industrijama za zelenu tranziciju. Trenutno visoko obrazovanje nije u potpunosti usklađeno sa potrebama industrije i tržišnim zahtjevima. Tek diplomirani kadrovi imaju nedostatak kritičkog i inovativnog promišljanja i vještina, između ostalih i digitalnih vještina, i rijetko razumijevanje i vještine za analizu multidisciplinarnosti tranzicije.

Visokoškolsko obrazovanje u BiH zahtijeva hitnu reformu i prilagođavanje zahtjevima tržišta, reformu koja će proizvoditi kadrove spremne za rad na tržištu. To najmanje znači izmjenu sadržaja, ishoda učenja i metoda podučavanja u nastavnom planu kako bi ishodi učenja i stečene kompetencije odgovarale trenutačnim i budućim potrebama privrede i društva. U ovoj reformi fokus ne bi trebao biti samo na sadržaj studijskog programa nego i na modernizaciju metoda podučavanja koje će osigurati željene ishode učenja i kompetencije.

Visokoškolske ustanove i privreda se moraju povezati prije svega radi razumijevanja potreba, zatim u realizaciji nastave kroz rješavanja praktičnih problema, te stvaranja pretpostavki za zajedničko razvojno i inovativno istraživanje. Trenutni istraživački kapaciteti su skromni (oprema, laboratorije, software-i), te nadležni resori za visoko obrazovanje i nauku, trebaju podržati razvoj istraživačkih kapaciteta visokoškolskih ustanova za zelenu tranziciju. Programi za razvoj nauke, nadležnih ministarstava, trebaju pratiti i kroz usmjerena naučna istraživanja podržati programe drugih resora, a koji se tiču zelene tranzicije (Strategija za sprječavanje klimatskih promjena i nisko-emisioni razvoj, Zelena agenda za Zapadni Balkan, Mapa puta za cirkularnu ekonomiju, Nacionalni klimatski i akcioni plan, Strategija pametne specijalizacije S3 i druge).

Zelena tranzicija zahtijeva poznavanje ekonomskog aspekta tranzicije, tehničkih rješenja, pravnog okvira, društvenog aspekta, itd., dakle zelena tranzicija zahtijeva multidisciplinarni i intersektorski pristup. Rijetki su

primjeri zajedničkih studija koje realiziraju članice jednog ili više univerziteta, osiguravajući tako multidisciplinarnost. Zajednički studijski programi, tematske ljetne škole za studente različitih fakulteta predstavljaju uspješne modele kroz koje je moguće postići multidisciplinarnost.

Usklađivanje Klasifikacija zanimanja prema potrebama tržišta i novim obrazovnim programima je od izuzetne važnosti, jer je po završenim studijama veoma teško na diplomama naznačiti oblast u kojem je diploma stečena, ako klasifikacija nije usklađena.

■ Digitalizacija i tehnološke inovacije su neizostavni element u ozelenjavanju poslovnih modela i cjelokupnog sektora

Digitalna transformacija nosi značajan potencijal za jačanje produktivnosti i konkurentnosti MSP. Usvajanje digitalnih alata omogućava preduzećima da uštede vrijeme, lakše dođu do kupaca, potaknu inovacije te usvoje fleksibilnije prakse. MSP u BiH drže 68% poslova i doprinose oko 62% ukupne vrijednosti u zemlji, što digitalizaciju ovog sektora čini ključnim faktorom za daljnji razvoj i održavanje dosadašnje stope rasta i razvoja¹². Pandemija COVID-19 ubrzala je usvajanje digitalnih tehnologija, potičući MSP da sve više usvajaju digitalne alate. Na primjer, u 2020. godini, 10% MSP u BiH započelo je ili povećalo svoje napore u prodaji robe putem interneta, u skladu s prosjekom EU od 11%¹³. Međutim, unatoč ovom pozitivnom trendu, MSP u BiH zaostaju za svojim kolegama u EU kada je u pitanju usvajanje naprednijih tehnologija digitalne transformacije.

U cilju povećanja konkurentnosti, MSP u BiH najviše pokazuju interes za informatizacijom poslovnih procesa korištenjem softvera za planiranje korištenja resursa, tj. ERP - Enterprise Resource Planning programskog alata. Karakteristično je da ova preduzeća planiraju uvođenje procedura energetske menadžmenta, koji je jedino moguće implementirati uvođenjem digitaliziranog sistema monitoringa. Digitalizacijom nadzora proizvodnog procesa (korištenjem mreže senzora) omogućava se integracija poslovnog i tehničkog informacionog sistema. Senzori i odgovarajući softver za digitalizirani sistem upravljanja energijom (EMS - Energy Management System) sada su dostupni i u BiH. Za uspješnu implementaciju digitalnih rješenja neophodno je razviti tržište lokalnih ponuđača koji će biti u mogućnosti ponuditi adekvatne usluge za digitalizaciju MSP. Trenutno dostupni strani ponuđači nude svoje usluge po znatno višim cijenama nego što preduzeća u BiH mogu da priušte.

Također, instalacija fotonaponskih elektrana i drugih tehnologija za iskorištavanje obnovljivih izvora energije dodatno podstiče potrebu za digitalizacijom energetske sistema MSP-a. Ovakav pristup će postati još važniji u budućnosti s formiranjem energetske zajednice koje će uključivati više MSP kao istovremene potrošače i proizvođače energije, čime će oni postati važna komponenta pametnih elektroenergetskih distributivnih mreža. Iz tog razloga, digitalizacija MSP je nužna na njihovom putu ka dekarbonizaciji.

■ Zeleno certificiranje po međunarodnim standardima je ključni instrument za postizanje veće konkurentnosti MSP kroz podizanje kvalitete poslovanja, povećanje efikasnosti i produktivnosti i postizanje usklađenosti sa okolišnim zakonodavstvom

Glavni motivi bh. preduzeća za certificiranje okolišnih sistema upravljanja po međunarodnim standardima su zahtjevi stranih kupaca i tržišta na koje se proizvodi plasiraju, kao i bojazan od energetske krize i očekivanih nameta kroz uvođenje karbonskih taksi. Usklađivanjem poslovanja sa zahtjevima zelenih standarda preduzeća ostvaruju stabilnost u lancu snabdijevanja, unapređuju efikasnost proizvodnje kroz racionalniju potrošnju resursa i energije, te smanjuju okolišni otisak i pripadajuće troškove. Time ne samo da ostvaruju konkurentsku prednost na tržištu već se lakše prilagođavaju i usklađuju sa zahtjevima okolišnog zakonodavstva koji su uveliko kompatibilni sa zahtjevima zelenih standarda. Zeleni standardi donose stalno i trajno poboljšanje preduzećima koja ih implementiraju.

Obzirom da je zeleno certificiranje dobrovoljan instrument, za uspješan put ka zelenoj tranziciji, veoma je važno kreirati interes među MSP. Menadžment i zaposlenici preduzeća moraju razumjeti koji se zahtjevi certifikacije pred njih postavljaju, ali i koji je značaj i koje su koristi nakon što se sistem okolišnog upravljanja uspostavi. Aktivna promocija iskustava uspješnih preduzeća i obuke zaposlenika su najbolji način za kreiranje interesa.

Za razliku od velikih industrija koje imaju na raspolaganju značajnije resurse za implementaciju zahtjeva zelenih standarda, MSP suočeni sa troškovima provođenja cijelog postupka nerijetko odustaju od certifikacije. Podrška u finansiranju je opcija koja bi pomogla da veći broj kompanija pokrene postupak certificiranja. U tom kontekstu, strateško opredjeljenje svih nivoa vlasti treba biti prepoznavanje MSP koji ostvaruju veći stepen dodane

vrijednosti u proizvodnji i odabir takvih poduzeća za finansijsku podršku.

Iskustva i preporučene akcije

Nakon više od dvije godine intenzivnog rada sa bh preduzećima iz metalnog i drvnog sektora, institucijama vlasti i organizacijama za podršku, pilot projekata u ova dva sektora, održanih radionica i panel diskusija te aktivnosti na jačanju kapaciteta, VTK/STK BiH, PK RS, P/GK FBiH i PK BD predlažu sljedeće preporuke kao najvažnije za djelovanje:

■ Preporučujemo hitno usklađivanje propisa sa EU okvirom koji će MSP olakšati zelenu tranziciju

Preporučuje se usklađivanje domaćeg zakonodavstva sa EU propisima što bi značajno povećalo spremnost bh. MSP na izazove zelene tranzicije, omogućilo im da donesu pravilne investicione odluke i olakšalo integraciju na tržište EU. Dodatno preporučujemo pojednostavljenje administrativnih procedura kako bi se što više preduzeća odlučilo na zelena ulaganja, posebno kada su u pitanju investicije u zelenu energiju. Potrebno je uvezati propise iz oblasti zaštite okoliša sa privrednim i energetskim propisima, na način da se jasno definišu i prilagode obaveze ozelenjavanja za određene poslovne sektore i aktivnosti. Upute za usklađivanje sa propisima zaštite okoliša, koji daju temelj za uvođenje zelenih poslovnih modela, trebaju biti lako dostupne i jasne preduzećima, jednostavne za implementaciju i ne zahtijevati puno vremena za praćenje i izvještavanje. Pojednostavljenje može uključivati i smanjenje birokracije, a time i administrativnih troškova prilikom dokazivanja usklađenosti sa propisima o zaštiti okoliša. Propisi mogu uključiti i neke poticajne mehanizme koji su vezani za zeleno certificiranje gdje bi se npr. preduzećima koja su se dobrovoljno certificirala po nekom zelenom standardu (npr. EMAS) dale povlastice u postupku izdavanja određenih dozvola ili ih se izuzelo od nekih rutinskih inspekcija. Također, izmjene i dopune Zakona o patentima a zatim i pristupanje Evropskoj konvenciji o patentima bi ojačale pravni okvir u oblasti industrijskog vlasništva, a time i unaprijedile okvir za inovacijskih aktivnosti za poslovanje sa većom dodanom vrijednošću¹⁴. Donošenje propisa treba biti koordinirano u oba entiteta i Brčko Distriktu BiH jer razlike u procedurama i zahtjevima koji se postavljaju kroz propise stvaraju nejednako okruženje za postizanje konkurentnosti i rast bh. MSP. Podržava se preporuka OECD-a da se, u cilju osiguravanja efikasne provedbe politika i programa podrške, jačaju mehanizmi za praćenje i uvođenje alata za evaluaciju baziranih na indikatorima uspješnosti¹⁵.

■ Preporučujemo ažuriranje postojećih strategija razvoja MSP i poduzetništva sa jasno definisanim pristupom dugoročnoj podršci preduzećima u prelasku na zeleno poslovanje

Bosna i Hercegovina je još uvijek u ranoj fazi pripremljenosti za izazove zelene tranzicije u oblasti poduzetničke i industrijske politike. Strategije razvoja MSP i poduzetništva u Federaciji BiH, Republici Srpskoj i Brčko Distriktu BiH ukazuju na potrebu uvođenja poboljšanja u proizvodnji, revitalizacije industrije i digitalizaciju. Međutim, ključni faktori za provedbu ovih mjera su znanje i sposobnost industrije da pređe na nove tehnologije te kapacitet da kontinuirano ulaže u nove tehnologije, znanja i procese. Stoga, preporučuje se ažuriranje postojećih strategija kako bi se jasno definisao strateški pristup dugoročnoj podršci potrebnoj da tranzicijski procesi rezultiraju promjenama sa rokovima i konkretnim ciljevima praćenja u skladu s EU direktivama i naporima za određivanje cijena CO₂. Strategije treba kreirati na temelju potreba svih sudionika u procesu zelene tranzicije. Fokus treba staviti na razvoj lanca vrijednosti i podršku inovacijama te povezivanje različitih industrijskih sektora kroz zajedničke inovacije. Međusektorska saradnja je ključna za uspješnu tranziciju; od kompanija i institucija za istraživanje i razvoj do potrošača kako bi se razvio lanac vrijednosti i potakao razvoj novih, bolje plasiranih proizvoda i usluga. Posebnu pažnju treba posvetiti planovima za povećanje zaposlenosti u industrijama, koji neće biti uspješni ako se strategije ne pozabave rješavanju pitanja budućnosti radnih mjesta i mogućnošću cjeloživotnog učenja. Nadalje, strategije bi trebale jasnije definisati razvoj klastera kao sistema koji okuplja sve učesnike oko razvoja i podrške razvoju novih, zelenih proizvoda. Strategije bi trebale predvidjeti intenzivnije aktivnosti na kontinuiranom podizanju svijesti o zelenoj tranziciji i cirkularnim modelima među industrijalcima i poduzetnicima.

■ Preporučujemo studioznu analizu trenutnog stanja i potreba industrije za zelenu tranziciju te razvijanje sveobuhvatnih sistemskih rješenja i programa podrške na svim nivoima vlasti u skladu sa nadležnostima, uz puno učešće vlada i svih resornih ministarstava

Komorski sistem u BiH smatra da samo proaktivna vlast može kreirati poticajno okruženje za zelenu tranziciju. Institucije vlasti kao posrednici u usvajanju i implementiranju EU politika u BiH treba da promoviraju zelenu agendu i rade na ispunjavanju njenih zahtjeva. Kroz koordinaciju zajedničkog strateškog pristupa među

entitetima, svi nivoi vlasti treba da zajednički procjenjuju utjecaj EU politika na MSP, pronalaze odgovarajuće kompromise i zajednički rade na kreiranju programa podrške.

Da bi se razvila sveobuhvatna sistemska rješenja i kreirali adekvatni programi podrške, preporučuje se da se prvo uradi studiozna analiza trenutnog stanja i potreba industrije za zelenu tranziciju. Na osnovu nalaza ove studije bit će jednostavnije odrediti pravac djelovanja kako bi se pokrile sve stvarne potrebe privrednog sektora. Donosiocima odluka se preporučuje da podršku usmjere ka otvaranju fondova za inovacije, promoviranju zelenih mreža i naučnih centara, kreiranju mreža energijske efikasnosti i obnovljivih izvora energija, te otvaranje naučnih centara za zelene inovacije i habova primijenjenog znanja. Podrška ovim inicijativama može doći kroz razmjenu iskustava u primjeni EU politika i učenje iz iskustava drugih zemalja (npr. Njemačke). Jedan primjer mreže energijske efikasnosti koji se može replicirati je već uspostavljena mreža kroz *COVID-19 Investment Response* i predstavlja inicijativu usmjerenu na identifikaciju najboljih i najprofitabilnijih mjera energetske efikasnosti za mala i srednja preduzeća kojim rukovode žene¹⁶.

Također, preporučujemo intenzivan rad na educiranju privrednika kroz pružanje savjeta i smjernica o zelenim praksama kako bi stekli više znanja o tome kako biti ekološki održivi, mjeriti svoj utjecaj i pratiti napredak, kao i o vještinama koje su im potrebne za održavanje konkurentnosti, te koja su to najisplativija rješenja za zelenu tranziciju. Bitne mjere za podršku razvoju zelenog poslovanja uključuju proaktivno širenje informacija, kreiranje alata za usmjeravanje i izravnu izgradnju kapaciteta. U ovom kontekstu preporučuje se davanje podrške kompanijama za studijske posjete kupcima i sličnim preduzećima iz EU radi upoznavanja sa njihovim inovacijama i strategijama ozelenjavanja. Trenutno, sve privredne komore u BiH kontinuirano rade na edukaciji i podizanju svijesti među MSP o važnosti zelene tranzicije. Zahvaljujući podršci GIZ-a uspostavljen je i web portal <https://zelenaeconomija.komorabih.ba> pod domenom VTK/STK BiH u cilju širenja informacija i kontinuirane edukacije privrednika u oblasti cirkularne ekonomije. Nedavno završeni program edukacija za osposobljavanje energetskih menadžera u sklopu projekta *EUREM – European Energy Manager* koji je proveden u saradnji sa Vanjskotrgovinskom komorom BiH predstavlja još jedan primjer kako ova najveća mreža privrednika u BiH može dati podršku zelenoj tranziciji¹⁷. Komore dodatno pružaju usluge uvezivanja industrija u kontekstu razmjene

otpadnih materijalnih tokova vodeći se principima cirkularne ekonomije.

■ Preporučujemo uvođenje privlačnih i pristupačnih dugoročnih programa finansijske podrške za implementaciju zelenih poslovnih modela u MSP

Preporučuje se institucionalni pristup kreiranju modela finansijske podrške MSP-ima za implementaciji zelenih poslovnih modela. To podrazumijeva uspostavu specifičnih fondova od strane domaćih institucija za razvoj zelenih poslova, a koji mogu pokrivati troškove istraživanja i razvoja, nabavke opreme ili finansirati troškove implementacije projekata i certifikacije preduzeća po nekom od međunarodnih zelenih standarda. U cilju realizacije ovih programa podrške, potrebno je voditi računa o preciznijem definisanju relevantne oblasti podrške, kriterija odabira korisnika, te indikatore praćenja uspješnosti realizacije navedenih projekata koji su usklađeni sa definicijom zelenih poslovnih modela. Nadalje, preporučuje se uspostava partnerstva sa bankama u cilju osiguranje povoljnih kreditnih linija koje mogu imati niske kamatne stope, produžene rokove otplate ili čak moratorij na otplatu kako bi se olakšalo ulaganje u zelene inicijative. Preporučujemo institucijama vlasti da budu posrednici između MSP i vanjskih donatora koji su zainteresirani za finansiranje zelenih projekata. Ovo može uključivati organizaciju događaja poput okruglih stolova, panel diskusija, konferencija ili platformi za povezivanje MSP s donatorima. Ovaj sveobuhvatni pristup će omogućiti MSP da realiziraju zelene inicijative, povećaju konkurentnost na tržištu i pridonesu održivom razvoju ekonomije.

■ Preporučujemo usklađivanje visokoškolskog obrazovanja i klasifikacije zanimanja sa potrebama industrije i tržišta

Reformu visokoškolskog obrazovanja u cilju integracije znanja o zelenim inicijativama treba koncipirati sektorski, obuhvatajući sve struke koje su uključene u rad industrija (inženjeri, hemičari, ekonomisti, pravnici, itd.) kako bi se stvorio sveobuhvatan nivo znanja potreban za zelenu tranziciju MSP. Izmjena nastavnog plana je neophodna ako želimo obrazovati kadrove sa stručnim kompetencijama potrebnim za adekvatno i kvalitetno provođenje zelene tranzicije u preduzećima. Sve vrhunske ustanove visokog obrazovanja u Evropi redovno ažuriraju kurikulume svojih obrazovnih programa shodno novim spoznajama i primjeni novih alata i materijala¹⁸. Neophodna je interdisciplinarnost znanja, posebno u kontekstu zelenih poslova (klimatske promjene, energijska efikasnost, cirkularno upravljanje resursima, zelena infrastruktura, i sl.). To se može postići kroz zajedničke

studijske programe i tematske ljetne škole za studente sa različitih fakulteta. VTK/STK BiH također preporučuje obavezno uvođenje dualnog obrazovanja kroz uspostavljanje visokokvalitetne saradnje između obrazovnog sistema i svijeta rada, uključujući saradnju između visokoškolskih ustanova i industrije radi razumijevanja potreba i rješavanja praktičnih problema. Poticanje praktične primjene znanstvenih istraživanja, te praktičnog rada koji uključuje korištenje inovativnih rješenja koja se mogu primijeniti i izvan visokoobrazovnih institucija, ključno je za pripremu kadrova spremnih za tržište rada. Nadalje, preporučujemo aktivnije poticanje studiranja u STEAM područjima (*science* - znanost, *technology* - tehnologija, *engineering* – inženjerstvo, *art* - umjetnost i *mathematics* – matematika) čime se stvara podloga za razvoj inovacija, proizvoda i usluga uz veću usklađenost sa tržištem rada. Kontinuirano usavršavanje akademskog osoblja također je imperativ, te u tu svrhu preporučujemo uspostavljanje adekvatnih programa njihovog usavršavanja shodno izmjenama potreba na tržištu. Usklađivanje nastavnih planova i programa treba pratiti i usklađivanje klasifikacija zanimanja sa potrebama tržišta kako bi se olakšalo zapošljavanje kadrova koji su visokoškolsko obrazovanje završili po predloženom sistemu.

■ Preporučujemo uspostavljanje efikasnih mjera podrške za digitalnu transformaciju MSP

U cilju kreiranja stimulativnog ekosistema za digitalizaciju i digitalne inovacije na nivou MSP, preporučujemo usvajanje relevantnih razvojnih politika i mehanizama za podršku za digitalizaciju i inovacije. Pored toga potrebno je kreirati i mehanizme za praćenje efektivnosti politika i mehanizama usmjerenih na podršku, digitalizaciju i uvođenju digitalnih inovacija u MSP, u cilju pravovremenog djelovanja u slučaju potrebe za izmjenama istih.

Direktna podrška za MSP bi podrazumijevala tehničku i finansijsku podršku. Tehnička podrška obuhvata savjetodavne usluge, organizaciju obuka i edukacija na specifične teme u okviru digitalizacije i inovacija, podizanje svijesti o značaju i prednostima digitalizacije, te direktno povezivanje MSP sa servisima koji im mogu olakšati digitalizaciju njihovog poslovanja. Veoma je važno da preduzeća procese digitalizacije i inovacije ne doživljavaju kao trošak, nego nešto što im doprinosi njihovom cjelokupnom poslovanju. VTK/STK BiH kad dobar primjer može navesti uspostavljanja Centra za digitalnu transformaciju privrede RS, koju su pokrenuli Ministarstvo privrede i preduzetništva RS, Ministarstvo za naučnotehnološki razvoj, visoko obrazovanje i

informativno društvo RS, Privredna komora RS i Inovacioni centar Banja Luka¹⁹. Njegova uloga je omogućiti svim poslovnim subjektima da razumiju i primjene digitalnu transformaciju u svom poslovanju, te time povećaju svoju konkurentnost na domaćem i međunarodnom tržištu. U tom slučaju, na jednom mjestu su osigurana sva potrebna znanja, tehničke informacije i obrazovanje, te savjetovanje i podrška u implementaciju digitalnih projekata. U ovom slučaju se podrazumijeva i podršku vladinih institucija i međunarodnih organizacija, prvenstveno Evropske unije. Podržavamo uspostavljanje sličnog centra i u FBiH.

S druge strane, finansijska podrška domaćih institucija bi trebala osigurati MSP korištenje inovacijske vaučer šeme za olakšan pristup uslugama koje nude istraživačko-razvojne organizacije i digitalni inovacioni habovi. Pored toga neophodno je osigurati dovoljna sredstva za grantove, subvenciju kamata za sprovođenje projekata digitalnih rješenja, a koji mogu rezultirati dugoročnim promjenama u preduzećima.

■ Preporučujemo veću promociju zelenih standarda među MSP u BiH radi bržeg dostizanja okolišno održivog razvoja

MSP u BiH treba da što prije krenu u usklađivanje svojih poslovnih aktivnosti sa zahtjevima međunarodnih zelenih standarda prije svega u cilju postizanja održivog razvoja kako svog poduzeća tako i društva u cjelini. Stvarne promjene u procesima, odnosno cijelom sistemu upravljanja treba osigurati ne nakon certifikacije nego prije certifikacije, jer certifikacija je samo potvrda od strane neovisnog tijela da je sistem usklađen sa zahtjevima referentnih standarda. Ključnu ulogu u navedenom ima, bez dileme, povećanje svijesti kako menadžmenta poduzeća (donositelja odluka) tako i svih uposlenika organizacije. Promocija i obuka su značajne karike u povećanju interesa za implementaciju i razumijevanja koristi koje se mogu dobiti implementacijom zelenih standarda. U tu svrhu preporučujemo da se koristi Vodič za zeleno certificiranje koje je GIZ pripremio u okviru projekta *COVID-19 Investment Response: Green Recovery podrška za metalnu i drvnu industriju u Bosni i Hercegovini*. Promocija iskustava uspješnih poduzeća je jedan od načina za povećanje razumijevanja koristi. Da bi proces certifikacije imao potpunu vjerodostojnost, VTK/STK BiH preporučuje da se urediti tržište certifikacijskih tijela, odnosno njihove akreditacije, te harmonizira proces akreditacije u cijeloj BiH putem zakona i pravilnika.

Obzirom da su troškovi certificiranja jedna od prepreka za širu implementaciju zelenih standarda, sufinansiranje je

opcija koja bi pomogla da veći broj kompanija pokrene proces certificiranja. U ovome mogu značajan doprinos dati ministarstva, fondovi, razvojne agencije, komercijalne banke, međunarodne financijske institucije, itd.

Instrumenti podrške razvoju zelenog poslovanja Stoga se predlaže uspostava posebnih fondova ili subvencija koje bi poticale MSP na certifikaciju svojih procesa. Ovo bi zauzvrat stimulisalo i veći broj certifikacijskih tijela da se akreditira, čime bi se povećala konkurencija na tržištu, poboljšala kvaliteta usluga i postigla veća vjerodostojnost certifikata.

■ Preporučujemo kontinuiran rad na jačanju ljudskih kapaciteta i znanja svih učesnika procesa zelene tranzicije kako bi mogli adekvatno odgovoriti trenutnim i budućim izazovima

Za osiguranje održivosti resursne efikasnosti i procesa ozelenjavanja u MSP, ključno je usmjeriti obrazovanje i izgradnju kapaciteta prema menadžerima preduzeća. Ove mjere bi uključivale kombinaciju dugoročne obuke na radnom mjestu i programe osposobljavanja menadžera. Nadalje, zeleno poslovno umrežavanje i upoznavanje s ekološkim rješenjima trebalo bi olakšati put ka usvajanju znanja o novim zelenim tehnologijama i održivim rješenjima. U tom smislu, smatramo da bi bilo korisno pružiti podršku preduzećima za posjetu kupcima i sličnim preduzećima iz EU radi upoznavanja sa njihovim inovacijama i strategijama ozelenjavanja.

S druge strane, radnici trenutno zaposleni u MSP također trebaju znanja potrebna za lakšu tranziciju na zelene poslovne modele. Preporučuje se usmjeravanje podrške na tri ključna kriterija. Prvo, prekvalifikacija radnika čija su zanimanja postala zastarjela uslijed zelene tranzicije. Drugo, obuka radnika za nova zelena zanimanja koja se pojavljuju uslijed zelene tranzicije. Treće, usvajanje novih vrsta vještina koje su potrebne za integraciju zelenih praksi u postojeće poslove.

Kreatori politika trebali bi se angažovati u iznalaženju rješenja kako prevazići manjak zelenih poslovnih vještina te promicati mogućnosti obuke i pristup obrazovanju. Saradnja sa organizacijama koje pružaju podršku i visokoškolskim institucijama je ključna u ovom segmentu. Kroz tu saradnju i sami kreatori politika mogu ojačati svoje kapacitete za provođenje reformi koje će donijeti promjene. Organizacijama za podršku se preporučuje uspostavljanje saradnje sa sličnim organizacijama u EU radi razmjene znanja. Preporučuje im se i da rade na povezivanju organizacija koje imaju know-how u zemlji i regiji Balkana i angažuju stručnjake iz drugih zemalja koji bi pomogli u razvoju postojećih i dizajnu novih usluga.

Uspostavljanju mreža klastera ili pametnih specijalizacijskih mreža te promocija međuorganizacijskih znanstvenih habova primijenjenog znanja mogu biti neke od usluga koje će ponuditi organizacijama bitnim za zelenu tranziciju. Smatramo da je veoma važno podržati izgradnju kapaciteta, stvaranje znanja i povezati organizacije u zemlji i na Balkanu, uključujući pružatelje usluga i stručnjake iz drugih zemalja kako bi se proširio dijapazon usluga na tržištu koje su u skladu sa potrebama preduzeća za zelenu tranziciju.

Inovacije

Projekat je ponudio inovativni pristup u dva segmenta – osnažio je pilot preduzeća u primjeni inovativnih pristupa u ozelenjavanju vlastite proizvodnje i pomogao implementacionom partneru Vanjskotrgovinskoj komori BiH da u pravi čas izgradi novi portfolio u oblasti zelene tranzicije. Preporučuje se da se naučene lekcije sa ovog projekta iskoriste za nastavak rada sa MSP na tehnološkim i ekološkim inovacijama u proizvodnji.

¹ BMZ 2012: Investitionen in Land und das Phänomen des „Land Grabbing“.

¹ ITC (2021), SME Competitiveness Outlook 2021: Empowering the Green Recovery, International Trade Centre, Geneva, <https://www.intracen.org/publications/smeco2021/ITCSMECO2021>

² Evropska Komisija (2022), Eurobarometer: SMEs, Resource Efficiency and Green Markets, European Commission, Brussels, <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2287>

³ Neki od ciljeva uvođenja zelenih poslovnih modela u proizvodnim preduzećima uključuju smanjenje škarta, otpada, emisije štetnih materija i potrošnje energije, reciklaža otpadnih materijala iz proizvodnje, digitalizacija, automatizacija i robotizaciju poslovnih procesa, te proizvodnju energije iz obnovljivih izvora za vlastite potrebe.

⁴ OECD (2018). Global Material Resources Outlook to 2060

⁵ Kušljugić, M. (2021), Vodič za harmonizaciju politika i instrumenata koji promovisu i podržavaju zelenu transformaciju malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini, Eda, <https://cdabl.org/wp-content/uploads/2022/01/Vodi%C4%8D-za-harmonizaciju-politika-i-instrumenata-koji-promovi%C5%A1u-i-podr%C5%BEavaju-zelenu-transformaciju-MSP-u-BiH.pdf>

⁶ Mesopartner (2023), Sistemska perspektiva trendova ozelenjavanja privatnog i javnog sektora na tržištima EU i odgovarajućih tranzicijskih zahtjeva za mala i srednja metaloprerađivačka i drvoprerađivačka poduzeća u Bosni i Hercegovini - Osnovna studija za analizu zahtjeva, uključujući nivoe politike, mezo i poslovne nivoe

⁷ ibid.

⁸ OECD (2022), MSP indeks politika: Zapadni Balkan i Turska

⁹ RCC (2023), Balkan Barometer 2023 – Business Opinion, Figure 109, <https://www.rcc.int/balkanbarometer/publications>

¹⁰ OECD (2022), MSP indeks politika: Zapadni Balkan i Turska

¹¹ EU Uredba o drvetu – EUTR, Akt o dubinskoj analizi lanaca nabave, Direktiva o obnovljivim izvorima energije II iz 2018, REACH (1907/2006/EC) direktiva o hemikalijama, CLP (1272/2008) direktiva o razvrstavanju, označavanju i pakiranju supstanci i smjesa, Direktiva o industrijskim emisijama (IED), Direktiva o ekološkom dizajnu (2009/125/EC), itd.

¹² B2BiT (n.d.), INOVACIJA I DIGITALIZACIJA U MSP, <https://b2bit.ba/giz-inovacija-i-digitalizacija-u-msp/>

¹³ Eurostat (2022), COVID-19 Impact on ICT Usage, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ISOC_E_CVD__custom_2603416/default/tableView?lang=en

¹⁴ Evropska Komisija (2023), RADNI DOKUMENT OSOBLJA KOMISIJE, Izvještaj o Bosni i Hercegovini za 2023. uz dokument Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i Odboru regija, <https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/2023/Izvj%C5%A1taj%20o%20Bosni%20i%20Hercegovini%20za%202023.%20%20-%20BHS%20prijevod%20%28002%29.pdf>

¹⁵ OECD (2022), MSP indeks politika: Zapadni Balkan i Turska

¹⁶ COVID-19 Investment Response (2024), Vijesti: Održan prvi sastanak Mreže Energetske Efikasnosti, <https://www.eu4business.ba/bs/odrzan-prvi-sastanak-mreze-energetske-efikasnosti>

¹⁷ VTK (2024), Info, <https://zelenaekonomija.komorabih.ba/eurem-program-prilika-za-optimizaciju-poslovanja-kroz-efikasno-upravljanje-energijom/>

¹⁸ Npr. Chalmers University of Technology u Švedskoj, TU Delft u Nizozemskoj, DTU - Tehničko sveučilište u Danskoj, ETH Zürich, KTH Royal Institute of Technology u Švedskoj, KU Leuven u Belgiji, Mondragon Unibertsitatea u Španjolskoj, Oxford – Odsjek za cjeloživotno obrazovanje, Technische Universität Berlin, Técnico Lisboa – Portugal, University of Porto, Wageningen University & Research – Njemačka

¹⁹ B2BIT (n.d.), SISTEMSKA PODRŠKA DIGITALNOJ TRANSFORMACIJI MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA, <https://b2bit.ba/sistemska-podrska-digitalnoj-transformaciji-malih-i-srednjih-preduzeca/>

2024.

Ovaj dokument je pripremljen u okviru komponente Green Recovery komponente, projekta Covid-19 Investment Response, koji finansira Ministarstvo za ekonomsku saradnju i razvoj Savezne Republike Njemačke (BMZ), a implementira Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit GmbH (GIZ).

Sadržaj ovog dokumenta ne odražava nužno stavove Ministarstva za ekonomsku saradnju i razvoj Savezne Republike Njemačke (BMZ).

Implementira:

giz Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH